

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર

લેખાંક-૧૭

વિસ્થાપિતતાનો કવિ : ભાગ ૨.

કવિતાની એક તાકાત : બિયારણ બનવાની તૈયારી

*

કોઈ પૂછી શકે : તિબેટ ફરી સ્વતંત્ર બને એવી શક્યતા આઘે આઘેયે જ્યારે વરતાતી નથી, એવા સમયે એની સ્વતંત્રતાને ઝંખનાર એક કવિની વાત શા માટે કરવી? વાસ્તવદર્શી ઇતિહાસ એ સવાલનો જવાબ એક રીતે આપે, વાસ્તવની નવરચના કરવા તાકતી કવિતાનો જવાબ એથી જુદો પણ હોય. શાણપણની અને સાહિત્યની બોલીઓ હમેશાં એક જ નથી હોતી, એ બેઉ માટે ઠીક જ નથી શું? તો આપણે કવિતાની બોલી બોલવાનું પસંદ કરીએ.

એટલે ગતાંકથી એક એવા કવિની વાત માંડી છે જે ચીની શાસક-વહીવટકારોના ત્રાસના માર્યા ૧૯૫૯માં તિબેટથી દેશવટે ભારતમાં આવેલા અને હિમાચલ પ્રદેશમાં રસ્તા બાંધવાની મજૂરીએ મુકાયેલા એક અનામ ગરીબ દંપતીની કામચલાઉ છાપરીમાં એક કાચા રસ્તાને કિનારે જન્મ્યો હતો. ત્યારથી આજપર્યંત એ આ દેશમાં વિદેશી અને વિસ્થાપિત રહ્યો. વતનપ્રેમનો માર્યો એક વાર તિબેટમાં થોડેક અંદર ગયો તો ચીની રાજ્યકર્તાઓને હાથે લ્હાસાની જેલમાં એ પુરાયો. ‘તિબેટને સ્વતંત્ર કરો’ એવી નિર્ભય માગણી ભારતની મહેમાનીએ આવેલા ચીની રાજ્યકર્તા સામે પોકારવા બદલ જેને ૨૦૦૨માં મુંબઈમાં, ૨૦૦૫માં બેંગલુરુમાં અને ૨૦૧૪માં તો છેક આપણા અમદાવાદમાં, ને તેયે ગાંધી આશ્રમમાંથી, (‘તિબેટ સ્વરાજ’ પ્રકારનું કશુંક કહેવા ઈચ્છવાના અપરાધ બદલ) એને પોલીસચોકીએ બેસાડવામાં આવ્યો. — એવા એક જુવાનિયાની વાત માંડવાનું આજ, ૨૦૧૯માં, વાસ્તવદૃષ્ટિએ જોતાં તો કેટલું વજૂદ ગણાય? પણ વસંતઋતુનો એકે અણસાર પણ હવામાં ન હોય ત્યારે, શિશિરના થીજવી નાખતા શીતકાલની મધરાતે કોઈ બીજ, કઠણ કોચલાની અંદરથીયે, ક્યારેક ફૂટનારા પહેલા કોમળ ફણગાનું સપનું આછા સ્મિત સાથે જોતું હોય, એવું ન બને? તો ચાલોને કઠણ સમયમાંયે સ્વાયત્તતાને ચાહનારા આપણે પણ એક એવા બિયારણના કવિની વાત

કાને ધરીએ. બળકટ બ.ક.ઠા. કહેતા હતા એમ, ‘ટકાવો કિલ્લાના મુઠીભર હઠીલા જણ થકી’!

*

તેન્ઝિન સુંઘુની કવિતાનું શીર્ષક, ‘ચાલ્યા જાઓ ચીનાઓ’ કે ‘તિબેટ તુઝ પે કુરબાન’ કે એવું કોઈ નથી. એનું શીર્ષક તો છે : ‘When it Rains in Dharamshala’/ ‘ધરમશાલામાં વરસાદ પડે, જ્યારે . . .’. ખરે જ, રેઝિસ્ટન્સ ઈઝ નોટ શ્રુ સ્લોગન્સ, ઈટ ઈઝ શ્રુ સિમ્બલ્સ / પ્રતિરોધ પોકારોથી નહીં, પ્રતીકોથી થઈ શકે. જેમ કે ચરખો. અથવા આ કવિતા.

*

ધરમશાલામાં વરસાદ પડે, જ્યારે . . .

ધરમશાલામાં વરસાદ પડે, જ્યારે,
ત્યારે પાણીનાં મોટાં મોટાં ટીપાં
બોકિસન્ગ ગલ્લ ચઢાવીને આવે છે.
સેંકડોનાં સેંકડો ત્રાટકે છે સામટાં
ને મારી રહેણાક ઓરડીને ટીપી નાખે છે.
એવે વખતે પતરાનાં છાપરાં નીચે મારી ઓરડી
અંદર અંદરથી રૂવે છે
ને મારી પથારી ભીની કરી નાખે છે; ને ભેગાં મારાં કાગળિયાં!

ક્યારેક એ ચાલાક વરસાદ આવી પહોંચે છે
મારી ખોલીના પછવાડેથી,
ને ભીંતોચે, પગના પહોંચા ઉપર ઊભી થઈ,
એને અંદર આવવા દે છે.
પાણીનું કહો કે એક નાનું પૂર જ પેસે છે મારી ખોલીમાં.

ત્યારે બિસ્તર મારું બની જાય એક દ્વીપ-રાષ્ટ્ર,
ને એની ઉપર અદુકડો બેસી હું
મારા સમગ્ર દેશને પૂરગ્રસ્ત થતો તાકી રહું છું.
પછી એ જલની સપાટી પર છલછલ થતી તરી આવે છે
સ્વાતંત્ર્ય અંગેની મારી વિચારનોંધો,
મારા કારાવાસના દિવસોની કથાનાં કેટલાંક પાનાં,
કોલેજના દિવસોના મિત્રોના પત્રો, ને સાથે સાથે
ડબલ રોટીના પૂઠાંનો થોડો ભૂકો અને પેલાં મેંગી નૂડલ્સ !

કોઈક વીસરાઈ ચૂકેલી વાત અચાનક ફરી યાદ આવી જાય,
એવી છટાથી, એ બધું તરતું દેખાય છે.

ત્રણ મહિનાનું નર્ચુ ટોચર, ધરમશાલાનો આ વરસાદ.
સોયની આણીઓ ભર્યા દેવદારનાં ઝાડ-ઝુંડ પર ઝળૂંબતું આ ચોમાસું.

નાહીઘોઈને સાફસૂથરો હિમાલય સાંજના તડકામાં ચળકે છે.
પણ જ્યાં સુધી આ વરસાદ જરા શાન્ત પડે
ને મારી ઓરડીને ધમરોળવાનું બંધ કરે,
ત્યાં સુધી મારે એના બાપડા છાપરાને ધીરજ આપ્યા કરવાની છે.
કેમ કે એ તો છેક અંગ્રેજી અમલના ટાઈમથી ડ્યુટી પર છે.

આ ઓરડીએ ઘરબાર વિનાનાં ઘણાંઓને આશરો આપ્યો છે.
હવે તો જોકે એ ઉંદરડા, નોળિયા, કાચિંડા અને કરોળિયાઓના
રાજ અમલમાં આવી ગયેલી છે,
ને થોડીક મેં ભાડે લીધી છે, ઘર લેખે.
એ આખો એક કરુણ કિસ્સો છે.
મારી કાશ્મીરી મકાન-માલિકણ,
એંશી વરસની ઉમ્મરે હવે પોતાને ઘેર પાછી જઈ શકે એમ નથી.
અમે ઘણી વાર
કાશ્મીર વધારે સુંદર કે તિબેટ, એની ચર્ચાએ ચઢી જઈએ છીએ.

રોજ સાંજે
હું મારી ભાડે રાખેલી એ ખોલી પર પાછો ફરું છું.
પણ આ જ રીતે મરવાનો નથી કાંઈ હું.
અહીંથી નીકળવાનો કોઈક તો રસ્તો હોવાનો જ.
મારી ઓરડીની જેમ હું કાંઈ રોઈ ન શકું.
પૂરતા પ્રમાણમાં રોઈ લીધું છે મેં, મને જે'લમાં નાખ્યો ત્યારે,
અને હતાશાની નાની નાની ક્ષણોમાં.
પણ કો'ક ને કો'ક તો હશે જ
રસ્તો
અહીંથી નીકળવાનો.
હું કાંઈ રોઈ ન શકું,
આ ઓરડી મારી કંઈ ઓછી ભીની છે?!

(અનુ. સિ.) -- *Kora (Stroies and Poems)*,

Tenzin Tsundue. 2002. Pp. 20-21.

*

‘લો, સિતાંશુભાઈ, તમે હાલ સ્વતંત્રતા ને સ્વાયત્તતાની મોટી મોટી વાત્યું કરતા’તા
ને આ તમારા ટિબેટિયનું તો અહીં આપણે આપેલાં છાપરાંમાંથી પાણી ચૂવે છે, એની
ફરિયાદું કરવા માંડ્યા! સાલાઉં . . .’ – એવું કોઈ વાચક નહીં કહે, એ આશાએ આગળ
વધું. ગતાંકે નોંધ્યું હતું તેમ આ એક ધ્વનિકાવ્ય છે, એમાં જે દેખીતું આલેખાયું છે એ
કશાક જુદા જ કાવ્યાર્થને ચીંધે છે. એ કાવ્યાર્થની વાત કરવા માટે આ કાવ્ય જેમાં છે એ
પુસ્તકના શીર્ષકની અને એના ‘અર્પણ’ની વિગતો સંક્ષેપે જોઈએ.

*

કાવ્યો અને નવલિકાઓના સંગ્રહરૂપ આ પુસ્તકને લેખકે નામ આપ્યું છે: Kora. તિબેટી ભાષાના એ શબ્દનો અર્થ છે, ‘Pilgrimage. Revolution. Circumbulation. A Type of meditative practice in Bon tradition of Tibetan Buddhism.’ આપણે એને કહીએ — પરકમ્મા. પરિક્રમા. — પણ શેની આસપાસની પરકમ્મા? શી છે આ કવિની સાધના? સોલંકી સમયનું પાટણ પડ્યા પછી છઆઠ મહિના બાદ સહસ્રલિંગ સરોવરની ચોપાસ ભટકતા કોઈ શિવભક્તની છબી કલ્પી શકો? એવાં તો અનેક ભગ્ન થાનકો, વિવિધ આસ્થાઓનાં, આ ભૂમંડળમાં હશે, જેની ‘કોરા’, કોઈ ને કોઈ ભગ્ન ભાષાનો કોઈ ને કોઈ અણનમ કવિ કરતો હશે. આ તિબેટી કવિની આ સાધના અને આ પરિક્રમા છે.

એનો લેખક પોતાના આ પુસ્તકનું આ રીતે અર્પણ કરે છે:

“Dedication : My Froehed at/ thy feet / I bow to thee/ the freedom fighters of Tibet / who never gave up / on their dreams.” — કેવી વિનમ્રતા : ‘આપના ચરણે મારું મસ્તક નમાવું છું.’ કોના? અનેકો જ્યારે વિજેતાઓના ચરણે પડી સુખ્યેન ખરીદતાં હોય ત્યારે એક કવિ કોને ચરણે મસ્તક નમાવે છે? ‘તિબેટની સ્વતંત્રતાના સિપાહીઓ, જેમણે પોતાનાં સ્વાતંત્ર્યનાં સ્વપ્નોને ક્યારેયે છેહ નથી દીધો.’ ખરેખર, તિબેટની ખામ્પા જનજાતિના લડવૈયા અને બીજા સ્વાતંત્ર્યવીરો પરાયત્તા સામે ઝઝૂમતા રહ્યા છે. ‘આઈ બાઉ ટુ ધી.’

*

જોકે પ્રગટપણે, અભિધામાં તો કવિ આટલું જ કહે છે :

“ધરમશાલામાં વરસાદ પડે, જ્યારે, /ત્યારે પાણીનાં મોટાં મોટાં ટીપાં બોક્સિન્ગ ગલ્લ યઢાવીને આવે છે./ સેંકડોનાં સેંકડો સામટાં ત્રાટકે છે /ને મારી રહેણાક ઓરડીને ટીપી નાખે છે.”

-- હકીકતે પણ તિબેટથી આવેલા માણસને હિમાચલ પ્રદેશનો વરસાદ ભારે લાગે. હિમાલયના પર્વતોને કારણે ઉત્તરે તિબેટ સુધી જે ન પહોંચી શકે એ મેઘમંડળ એ પહાડોની દક્ષિણે આવેલા હિમાચલ પ્રદેશમાં ખાંગું થઈને વરસે. અને બીજી હકીકતે, હિમાલયના પર્વતોની દીવાલોને કારણે જે સર્વગ્રાહી રાજ્યસત્તા દક્ષિણ ભારત પર ત્રાટકી ન શકે, કદાચ, એ પેલા ઉત્તરના તિબેટને તો ‘ગલ્લ યઢાવીને’ ‘ટીપી નાખે’, તો એમાં કોણ આડું આવી શકે? — કોઈ ન જ આવ્યું. ગતાંકે જોયું હતું તેમ તેન્ઝિન સુન્દ્યુ એક બોલકી રચનામાં ફરિયાદ પણ કરી બેઠા છે કે ‘ઓગણચાલીસ વરસનો આ દેશવટો/ છતાં કોઈયે રાષ્ટ્ર અમારી માગના ટેકામાં નથી ઊભું. / એકે કહેતાં એકે સાલું રાષ્ટ્ર.’ — બોલકી રચના અને સંકેત-સમૃદ્ધ કવિતા કેવાં અલગ હોય છે!

*

એ પછીની પંક્તિઓનો રસ ક્યો એ કળવું મુશ્કેલ થાય ને એ મુશ્કેલી મઝાની લાગે, એવો ખેલ કવિએ કર્યો છે. એ કહે છે : “એવે વખતે પતરાનાં છાપરાં નીચે મારી

ઓરડી/ અંદર અંદરથી રૂવે છે/ ને મારી પથારી ભીની કરી નાખે છે; ને ભેગાં મારાં કાગળિયાં!’

-- કવિએ ધરમશાલામાં ભાડે લીધેલી રૂમ, જાણે કે નિરાશ્રિતોની છાવણીમાં આશરો લેતું વિસ્થાપિત તિબેટ. ઝડીમાર વરસાદનાં સેંકડોનાં સેંકડો ટીપાંઓએ (યાદ આવે છે વાયક, ૧૯૬૨નું યુદ્ધ, જેમાં ‘દસ દસ કો એકને મારા, ફિર ગિર ગયે હોશ ગવાંકે.’ ?) એને ટીપી નાખ્યું છે. પણ આ તિબેટી જુવાનિયો તો એમાંયે હસી લે છે : વરસાદનાં પાણી એની ભાડાની ખોલીમાં ટપકે છે તો એ કહે છે મારી ઓરડી રડે છે ને મારી પથારીમાં મારી પડખે સૂતેલું એ બાળક પથારી ભીની કરી બેસે છે ! ‘ને ભેગાં મારાં કાગળિયાં!’ – બ્લૅક હ્યુમરનું અનોખું ઉદાહરણ. પરાજિત તિબેટનું રુદન આ કવિતાને ભીંજવે છે ને કવિ રોવાને બદલે હસી લે છે! પણ આ ‘ધરમશાલાનો વરસાદ’ (ને હિમાલયની પેલી તરફ ત્રાટકેલાં સેંકડોનાં સેંકડો ગલ્લ પહેરેલા જે હો તે), એટલેથી અટકતા નથી.

*

મને યાદ આવે છે મારી લેટ્વિયા પ્રદેશની એક મુલાકાત. ૧૯૮૦ની આસપાસનો સમય, આઈ.સી.સી.આર.-ના નિમંત્રણથી સોવિયેટ યુનિયનની મુલાકાતે, પુશ્કિન ફેસ્ટિવલમાં જવાનું થયું હતું. મેરિયમ (મીરા) સાલ્ગાન્યિક નામનાં સમુદાયચિત્ત લેખિકા સોવિયેટ નિમંત્રકો વતી બધી વ્યવસ્થા સંભાળતાં હતાં, એવું સ્મરણ છે. લાંબો પ્રવાસ હતો, મોસ્કોથી કીએવ, લેનિનગ્રાડ અને છેલ્લે છેક લેટ્વિયાના સુંદર નગર રીગા સુધી. ત્યારે લેટ્વિયા સોવિયેટ યુનિયનનો ભાગ હતું. પણ લેટ્વિયન લેખકોને પોતાનો દેશ સામ્રાજ્યવાદી રશિયાના તાબામાં હોય એવું લાગતું હતું. ખાણી-પીણી પછી મોડી રાતે જરા એકાંતમાં એમાંના એક લેખકે મને ધીમે અવાજે કહ્યું હતું કે “લેટ્વિયાના એક એક ગામમાં એના મુખીએ કોઈ ને કોઈ રશિયન મેડમને પરણવું પડે છે, ને એ મેડમ ત્યાં હુકમ ચલાવે છે. અમારામાંના ઘણા લેખકો એ શાસનને વશ થયા છે. શું કરીએ, બાકીના અમે? પણ અંદરથી અલગ છીએ.” – રીગા નગરની મોડી સાંજનું એ દૃશ્ય અને એ અવાજ મનમાં હજી જળવાયાં છે, જૂના ઘા જેવાં.

તિબેટી કવિ કહે છે : ‘ક્યારેક એ ચાલાક વરસાદ આવી પહોંચે છે / મારી ખોલીના પછવાડેથી, / ને ભીંતોયે પગના પહોંચા ઉપર ઊભી થઈ / એને અંદર આવવા દે છે.’ જૂના રશિયન સામ્રાજ્યવાદની જગ્યાએ નવો ચીની સામ્રાજ્યવાદ આવ્યો, લેટ્વિયાની જગ્યાએ તિબેટ. ઘણાઓ એ આક્રમક સત્તાને વશ થઈ સુખચેન ખરીદી બેઠા. એ વાતને ધ્વનિત કરતી ચાલાક વરસાદ અને પછીતની ભીંતોવાળી પંક્તિઓ વાંચતાં મારો પેલો લેટ્વિયન ઘા તાજો થાય છે. તિતિક્ષા.

પછી એ બ્લૅક હ્યુમરિસ્ટ કવિ ઉમેરે છે :

‘પાણીનું કહો કે એક નાનું પૂર જ પેસે છે મારી ખોલીમાં. / ત્યારે બિસ્તર મારું બની જાય એક દ્વીપ-રાષ્ટ્ર,

ને એની ઉપર અદુકડો બેસી હું/ મારા સમગ્ર દેશને પૂરગ્રસ્ત થતો તાકી રહું છું.’

હેલિકોપ્ટરમાં બેસી પોતાના રાજ્યમાં પૂર જોવા ઊપડેલા મંત્રીશ્રીની મજાક તો નથી કરતો આ છોકરો?! એમ વિચારીએ ત્યાં તો એ ઉમેરે છે:

“પછી એ જલની સપાટી પર છલછલ થતી તરી આવે છે/
સ્વાતંત્ર્ય અંગેની મારી વિચારનોંધો, /મારા કારાવાસના
દિવસોની કથાનાં કેટલાંક પાનાં, / કોલેજના દિવસોના મિત્રોના
પત્રો, ને સાથે સાથે/ ડબલ રોટીના પૂઠાંનો થોડો ભૂકો, /અને પેલાં મેગી નૂડલ્સ.”

“બા, બાપુ, ના કશુંય ભુલિયાં, એક ભૂલ્યાં મને કે?” -- આપણો હસતો-રોતો કવિ બાલમુકુંદ યાદ આવી જાય. અંગત અને બિનંગત વેદનાઓ વચ્ચે એક અજબ સામ્ય હોઈ શકે છે, જો બન્ને સાચી હોય તો.

સુંદ્યુ કહે છે : ‘કોઈક વીસરાઈ ચૂકેલી વાત અચાનક ફરી યાદ આવી જાય, / એવી છટાથી, એ બધું તરતું દેખાય છે.’ ‘ખૂંચી તીણી સજલ દગમાં...’.

*

પણ ત્યાં જ, અવાજ બદલીને તિબેટી કવિ હવે કહે છે : “ત્રણ મહિનાનું નર્થુ ટોર્ચર, ધરમશાલાનો આ વરસાદ.” – ‘કાન્ત’-નાં કોઈ ખંડકાવ્યમાં ભાવાનુકૂલ વૃત્તપરિવર્તન થાય એમ આ અછાંદસ કાવ્યમાં પણ લયપરિવર્તન થાય છે. ‘કંસારી તમરાંઓના અવાજો આવતા હતા’ – જેવી (કવિતા અંગે બિલકુલ નાસમજ અધ્યાપકો જેને ‘ગદ્યાળુ’ કહે, એવી) અદ્ભુત પંક્તિ જેમ ‘કાન્ત’ રચી લે અને પ્રબળ લાગણીઓને પથારામાં વેડફાતી અટકાવતો મજબૂત કાંઠો બાંધી આપે, એમ સુંદ્યુ ‘ત્રણ મહિનાનું નર્થુ ટોર્ચર’ જેવી પંક્તિથી જાણે એક ડૂમો ગળેથી ખંખેરીને પોતાના મજબૂત અવાજે આગળ વધે છે:

“સોયની અણીઓવાળાં દેવદારનાં ઝાડ-ઝુંડ પર ઝળૂંબતું આ ચોમાસું, /
નાહીધોઈને સાફસૂથરો હિમાલય સાંજના તડકામાં ચળકે છે.”

-- આપણું વાંચવું, જોવામાં પલટાય છે. હવે કવિ કહે છે:

“પણ જ્યાં સુધી આ વરસાદ જરા શાન્ત પડે / ને મારી ઓરડીને ધમરોળવાનું બંધ કરે /ત્યાં સુધી મારે એના બાપડા છાપરાને ધીરજ આપ્યા કરવાની છે.”

-- આયે એક કવિકર્મ છે. ધાયલ સંસ્કૃતિના કવિનું કર્મ. ધીરજ આપવાનું. કવિવર ચેટ્સના નિધન પ્રસંગે નિવાપાંજલી કાવ્યમાં સુકવિ ડબ્લ્યુ. એચ. ઓડેન કહે છે : ભલે “ઈન ધ નાઈટમેર ઓફ ધ ડાર્ક/ ઓલ ધ ડોગ્ઝ ઓફ યુરોપ બાર્ક”, પણ, ધાયલ યુરોપના કવિનું કામ તો આ છે : “ઈન યોર અન-કન્સ્ટ્રેઈનિન્ગ વોઈસ/સ્ટિલ પર્સુએડ અસ ટુ રિજોઈસ.” – કવિ કાળી રાતે આપણને હિમ્મત બંધાવે છે, આનંદનો અર્થ જ ભુલાઈ ગયો હોય ત્યારે થોડું સ્મિત કરતાં શિખવાડે છે.

આપણો વિસ્થાપિત કવિ પણ, હિમ્મતથી હસતો, પોતાની ભંગાર ઓરડીના નીંગળતા છાપરા અંગે બે સારા શબ્દ કહી બતાવે છે :

“કેમ કે એ તો છેક અંગ્રેજી અમલના ટાઈમથી / ડ્યુટી પર છે. / આ ઓરડીએ ઘરબાર વિનાનાં ઘણાંઓને આશરો આપ્યો છે.”

- અલબત્ત !

— “હવે તો જોકે એ / ઉંદરડા, નોળિયા, કાચિંડા અને કરોળિયાઓના રાજઅમલમાં આવી ગયેલી છે.”

‘રાજઅમલ’ અંગેની આ અણધારી આવતી પંક્તિ, કોઈ કસાયેલા લડવૈયાએ વીજઝડપે ઉગામેલી કટાર જેવી નથી લાગતી? કવિની ‘ઓરડી’ પર, એના જર્જરિત થયેલા તિબેટ પર રાજ કોનું ચાલે છે, હાલ, એ અંગે આથી વધારે રાજદ્રોહી શબ્દો કયા હશે?!

પછી બ્લેક હ્યુમરના આ રસિયા ઉમેરે છે:

“ને થોડીક મેં ભાડે લીધી છે, ઘર લેખે,
એ આખો એક કરુણ કિસ્સો છે.”

કરુણ અને હાસ્ય, બીભત્સ અને વીર — રસો કેવા એકમેકમાં ઓગળે છે, આ રસધ્વનિ કાવ્યમાં!

જાણે આટલું ઓછું હોય એમ કવિ ઠાવકાશથી ઉમેરે છે : “મારી કાશ્મીરી મકાન માલિકણ, / એંશી વરસની ઉમ્મરે હવે પોતાને ઘેર પાછી જઈ શકે એમ નથી. / અમે ઘણી વાર / કાશ્મીર વધારે સુંદર કે તિબેટ, એની ચર્ચાએ ચઢી જઈએ છીએ.”

માત્ર પોતાની વેદનાના (ગમે તેવી દારુણ હોય તોયે, એના જ) કેદખાનામાં કેદ થઈને કોઈ પણ કવિ, કોઈ પણ માણસ એ વેદનાને હીણી બનાવી દે છે. અહીં આ એક વિસ્થાપિત બીજી વિસ્થાપિતાની સાથે વાતે ચઢી શકે છે, એકમેકની વેદનાની દારુણતા, ‘અનંતતા’ને સમજી શકે છે. ને જરા યાદ કરી લે છે, એક તિબેટી માણસ એની સમદુખિયાણી ઘરડી કાશ્મીરી સ્ત્રીની સહાયથી પોતાના તિબેટને અને એક વતનથી તગેડાયેલી કાશ્મીરી સ્ત્રી એના સમદુખિયા તિબેટી જુવાનિયાની મદદથી પોતાના કાશ્મીરને, કેવી વ્યાપકતાથી યાદ કરી લે છે! આ પંક્તિઓ આ કાવ્યના ધબકતા હૃદય જેવી મને લાગી છે. એક જગતવ્યાપી વેદના અહીં દેખા દે છે. પછી, એ વ્યાપક વેદનાની સન્મુખ રહ્યા પછી, એ સન્મુખતાની શક્તિ વડે, અંતિમ પંક્તિઓમાં કવિનો અવાજ બદલાય છે :

“રોજ સાંજે / હું મારી ભાડે રાખેલી ખોલી પર પાછો ફરું છું.
/ પણ આ જ રીતે મરવાનો નથી કાંઈ હું. / અહીંથી નીકળવાનો કોઈક તો રસ્તો હોવાનો જ.”

માત્ર તિબેટી વિસ્થાપિત માટે નહીં, આ પંક્તિઓમાં અનોખી કાવ્યકુશળતાથી કવિએ સૂચવ્યું છે તેમ તિબેટી, કાશ્મીરી, સહુ વિસ્થાપિતો માટેયે ‘અહીંથી નીકળવાનો કોઈક તો રસ્તો હોવાનો જ.

હવે પછીની પંક્તિઓ વિવેચકની ખલેલ વિના, ભાવક, તું વાંચ :

“મારી ઓરડીની જેમ હું કાંઈ રોઈ ન શકું. /પૂરતા પ્રમાણમાં રોઈ લીધું છે મેં,
મને જે’લમાં નાખ્યો ત્યારે, /અને હતાશાની નાની નાની પળોમાં.

“પણ કોઈક તો હશે જ રસ્તો / અહીંથી નીકળવાનો. / હું કાંઈ
રોઈ ન શકું, /આ ઓરડી મારી કંઈ ઓછી ભીની છે?!”

-- હશે જ. કોઈક તો હશે જ રસ્તો, સ્વાતંત્ર્ય સુધી, સ્વાયત્તતા સુધી, ચંદ્રકાન્ત.

*

પાલો અલ્ટો, કેલિફોર્નિઆ. જુલાઈ ૨૭, ૨૦૧૯.

ભૂલસુધાર

‘પરબ’ જુલાઈ ૨૦૧૯માં પ્રકાશિત ‘મંથરા’ અનુવાદ-રૂપાંતરમાં રહેલી ક્ષતિઓને નીચે મુજબ સુધારીને વાંચવા વિનંતી.

પૃષ્ઠ ૩૪ : ભવભૂતિની ‘મહાવીર’ કૃતિ નહીં પણ ‘મહાવીરચરિતમ્’ કૃતિ

પૃષ્ઠ ૩૬ : ‘ને જો કર્યો યદિ દેશનિકાલ એને’ ને ‘ને જો કર્યો યદ્યપિ દેશનિકાલ એને’ વાંચવી.

પૃષ્ઠ ૩૮ : ‘અંગે વલ્કલ ધરી વસનને’ ને ‘અંગે વલ્કલના ધરી વસનને’ વાંચવું.

‘જવું જ્યાં હતું ત્યાં જ’ ને ‘જવા ઈચ્છ્યું હતું ત્યાં જ’ વાંચવું.

પૃષ્ઠ ૪૧ : ‘થયું બૂહેની આખું જનશિકલ’ ને ‘થયું બૂહેની આખું જનવિકલ’ વાંચવું.

પૃષ્ઠ ૪૨ : ‘પૃથ્વીને રક્ષીશ, પાછા ફરો બસ ત્યાં લગી’ ને ‘રક્ષીશ પૃથિવીને હું આવો પરત ત્યાં લગી’ વાંચવું; ‘છોડીને નિજ ભિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિ’ ને ‘છોડી સર્વ પ્રવૃત્તિને વિવિધિ આ’ વાંચવું.

પૃષ્ઠ ૪૩ : ‘પાવન આ કથા ને આ પાવન ચરિત્રાવલી’ ને ‘પાવન આ કથા ને આ ચરિત્રાવલી પાવન’ વાંચવું.